

Motivációk és jelentésváltozás a lapp égtájnevek rendszerében¹

TÓTH Anikó Nikolett

Debreceni Egyetem
anikonikolett@gmail.com

1. Motiváció és viszonyítás az égtájak meghatározásában

Az égtájak a mai modern kultúrákban pontosan meghatározott, kötött irányok, de a megállapításuk eszközök nélkül valójában nem ennyire egyértelmű. A földrajzi terminológia a természetben való tájékozódás céljából felvett, a Föld felszínén rögzített irányokként definiálja őket. Ez alapján az északi és déli irány a Föld pólusai felé mutat (Északi-sark, Déli-sark), a keleti és nyugati irányt a Föld forgási iránya határozza meg. Ezeknek az irányoknak a definiálásában a beszélő helye nem játszik szerepet; mindig ugyanoda mutatnak, iránytűvel vagy a Nap mozgása alapján megállapíthatók. De mi a helyzet a természetközeli és/vagy szélsőséges földrajzi körülmények között élő népek esetében? Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy milyen külső tényezők (motivációk) hatnak a tájékozódási rendszerek kialakulására, és milyen befolyásoló szerepük van a lappban, amelyben sokszínű égtájnévrendszerrel kell számolni, ráadásul egy szó több égtájat is jelölhet, pl. *nuorta* 'észak, északkelet, kelet, délkelet, dél'; *lulle* 'kelet, délkelet, dél'; *oarji* ~ *vuarje* 'dél, délnyugat, nyugat, északnyugat, észak'; *davvi* ~ *tauve* 'nyugat, észak, északkelet, kelet'. Az égtájak meghatározása – mint látni fogjuk – viszonylagos, és ez kihathat az elnevezési módjukra is.

Valójában több „északkal” is számolnunk kell (ún. földrajzi észak, mágneses észak, Sarkcsillag szerinti észak), mivel több viszonyítási pont létezik. Az egyik a térképek által jelölt észak (ha nem ez alapján ábrázolják a térké-

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

pen az irányokat, akkor az eltérést külön jelzik). Ennek meghatározása a Föld forgási tengelye alapján történik, a tengely a Föld északi metszéspontja, tehát az Északi-sark. Az iránytű egy ettől eltérő északi irányt mutat, ahol a Föld mágneses tere merőlegesen metszi az Északi-sark felszínét. Ennek helye bizonyos mértékben folyamatosan változik. A harmadik viszonyítási pont a Sarkcsillag, amely mindig ugyanott látható, de eltér az előző két északi irányponttól. Ezek a néhány fokos különbségek nemcsak eltérő irányokat, hanem eltérő motivációkat is jelentenek.

A K–Ny-i irány meghatározásában sok nép számára a Nap látszólagos mozgása szolgál kiindulópontul, de valójában ez is folyamatosan, napról-napra változó metszéspont. A téli és nyári napfelkelte között akár 105 fokos eltérés is lehet! Ennek hatása megfigyelhető az egyes nyelvek égtájmegnevezéseiben. A karjalaiban például éppen ezért az égtájak megnevezése során gyakran használják jelzőként az évszakok neveit is, elkülönítve a nyári és nem nyári hónapokban megfigyelhető napfelkeltét és napnyugtát (K > ÉK; NY > ÉNY), vö. *päivän/noožu/randa* 'nap + felkelés + part = K', *nowžu/randa* 'felkelés + part = K', *kesä//päivän/nousu* 'nyár + nap + felkelés = ÉK', ill. *päivän/lasku* 'nap + lemenés = Ny', *päivän/lasku//puoli* 'nap + lemenés + oldal = NY, ÉNy', *kešä//päivän/lašku//tuuli* 'nyár + nap + lemenés + szél = ÉNy' (ld. Tóth 2013: 290–291).

A fő irány, a kiindulópont, amelyhez a többi égtájat viszonyítják, leginkább az észak – gondoljunk az iránytű vagy a térképek tájolására –, azonban Cecil Brown kutatása (1983: 143) rávilágít arra, hogy a K–Ny-i irány megnevezése lehetett az elsődleges, vö. pl. ang. *north*, no. *nord* 'észak' < ósk. *norðr* < ieur. **nrto-* ~ **nrto-* 'balra/alatt' = kelethez képest balra-lent' (Kluge 591). A dél volt a fő irány az egyiptomiak számára, ahol a viszonyítás alapja a Nílus és annak folyási iránya volt (délről északra).

Sok kultúrában, vallásban az égtájaknak, irányoknak kiemelkedően fontos szerepet tulajdonítanak. A kibla-tájékozódás a mohamedán vallásban alakult ki, feladata Mekka irányának meghatározása a Föld bármely pontjáról.² Ez egyszerű iránytűvel nem mindig lehetséges (Horváth 2005). Ha figyelembe vesszük a Föld gömb alakját, akkor például Washingtonhoz képest Mekka nem DK-re, hanem ÉK-re helyezkedik el.³

² „A 'kibla' fogalom: a mekkai irány neve. A kiblafal olyan fal, melyet a mekkai irányra (azaz a kiblára) merőlegesen húznak fel. A híveknek ezzel a fallal kell szemben állniuk, hogy Mekka irányába nézzenek” (Gercsák 2010: 1069).

³ „Az 1970-es években Észak-Amerikában vetődött fel egy washingtoni mecset kapcsán a kibla helyes irányának problémája. A mecset építése közben az építészmérnök gond-

Meg kell említeni még egy ritka, de fontos jelenséget. Az izlandi nyelvben az égtájnévrendszer 45 fokos eltérést mutat az európai nyelvekben megszokottaktól (É > ÉK). Ez alapján a *norður* 'észak', *austur* 'kelet', *suður* 'dél', *vestur* 'nyugat' megnevezések tulajdonképpen északkelet–délkelet–dél-nyugat–északnyugat irányokat jelölnek (vö. Einarsson 1942, 1944). Hasonló irány- és jelentésváltozást a skandináv nyelvekben is feltételeznek a természeti környezet hatására, így a fő tengely nem É–D-i, hanem ÉK–DNY-i irányú, ezáltal egyes svéd nyelvjárásokban a *nord* északkeletet is jelent (Beckman 1938; Ellegård 1960).

Ilyen elforgás a lapp égtájnévrendszerben is megfigyelhető. Sköld (1964: 277–278) arról ír, hogy a lappban szintén 45 fokos eltérés jelentkezik. Ez egyes esetekben akár 90 fokos is lehet, azonban sem a lappban, sem más nyelvekben ennél nagyobb eltérés nem lehetséges. Saját kutatásaim alapján azonban úgy gondolom, hogy ennél nagyobb különbség mutatkozik az egyes lapp nyelvjárások égtájnévrendszerében (ld. a 4. pontban).

Láthatjuk tehát, hogy az égtájak meghatározása nem minden esetben egyértelmű, hatással van rá a viszonyítási alap. A kognitív szemantika szerint az égtájak útvonalat leíró irányok, mely során a beszélő helye nem játszik szerepet, s maga az irány is rögzített, nem változó (Jackendoff – Landau 1993: 217–265). Ezzel szemben a névadás során főként a környezeti tényezők jelentősek, ezek figyelembe vételével lehet fellelni azokat a motivációkat, melyek a(z) irány- és jelentésváltozás háttérében állnak.

Mivel ezek az irányjelölő szavak a lappban főként természeti jelenségeket megnevező lexémákból alakultak ki (tenger, fény, folyó folyási iránya, szél, hegy, fjordok vonulata stb.), egy ilyen összetett vizsgálati módszer új következtetésekhez vezethet.

ban volt, merre tájolja az épületet, hogy annak kiblafala Mekka felé mutasson. A hívek mindenáron a DK-i irányt javasolták, de az egyiptomi nagykövet – aki a mecset építetője volt – felkeresett egy térképészt, hogy tájolja be azt. Amikor a térképész válasza az ÉK-i irány volt, mindenki megdöbbsent. A félreértés abból adódott, hogy a hívők a közismert Mercator-féle szögtartó hengervetület képét képelték maguk elé, melyen Washingtont és Mekkát összekötve, valóban egy K–DK-i irányba mutató egyenest kapunk. Ebből is látszik, alapvető probléma az, hogy a legtöbb ember még mindig csak a síkban tudja elképzelni a Földet és nem gömbben gondolkodik. A valóságban viszont a gömbfelületen nézve a valódi irány inkább ÉK-i, mint DK-i. Ennek magyarázata, hogy a gömbön a két pontot összekötő legrövidebb vonal (az ortodróma) nem feltétlenül egyezik meg a síkba vetített legrövidebb vonallal, csak az azonos szélességeken fekvő pontok esetében” (Slimbarszki 2011: 4–5).

2. Nyelv(járás)j variabilitás

Kutatásaim szerint a nyolc irány megnevezése a lappban 47 különböző lexéma felhasználásával történik. Ha ehhez hozzávesszük a szókapcsolatokat, illetve a lapp nyelv azon sajátosságát, hogy egy szó több irányt is jelölhet, akkor összesen több mint 100 (eddiggyűjtésem alapján 104) égtájmegnevezésről beszélhetünk. Összehasonlításképpen a finnben 69/110, azt észben 21/39 (Tóth 2011), a karjalaiban 33/70 (Tóth 2013), a mordvinban 25/55 (Maticsák – Tóth 2015) az általam ismert lexémák száma. A finn irodalmi nyelv a négy főégtájra és négy mellékégtájra nyolc lexémát használ. A balti finn nyelvekben általában a mellékégtájakat is önálló szavakkal és nem összetételekkel nevezik meg,⁴ ellentétben például az indoeurópai nyelvekkel.⁵

Az égtájak megnevezése során nagy szerepet kap a nyelvtervezés és a tudatosság, mivel az égtájak pontos irányokat szabnak meg. A nyelvi félreértés, a logikátlanosság az égtájnevek rendszerében nem engedhető meg, legalábbis a mai, európai nyelvek tanúságtétele alapján.

Mi indokolja mégis, hogy egyes nyelvekben több kifejezés is létezik egy-egy égtájra? Ennek egyik oka a nyelvjárási megosztottság. A finnben például nyelvjárási szinten nagy számban használnak szinonimákat az egyes égtájak megnevezésére, az esetek közel felében elő- (pl. *halki-*, *keski-*, *korkea-*, *pää-*, *suora-*, *suur-*, *rauta-*, *täysi-* stb.) vagy utótaggal (pl. *-lasku*, *-maa*, *-nousu*, *-puoli*, *-ranta* stb.) ellátva az alapalakot. A karjalaiban a megnevezések sokféleségének és nagy számának oka szintén a nagyfokú nyelvjárási lexikai variabilitás, amelyhez hozzájárul az irodalmi nyelv kidolgozatlanága és a nyelvtervezés hiánya.

Hasonló a helyzet a lapp nyelvekben/nyelvjárásokban. Dolgozatomban a déli (D), umei (U), lulei (L), északi (É), inari (I), valamint a kolta és kildini (K) lapp égtájneveket vizsgálom.⁶

⁴ Pl. fi. *koillinen*, észt *kirre*, karj. *koiline* 'északkelet'.

⁵ Pl. ang. *north-east*, ném. *Nordost*, fr. *nord-est*, or. *северо-восток* 'északkelet'.

⁶ A felhasznált (releváns) források nyelvjárásonként a következők: **déli lapp**: Fjellström (1738), Lindahl – Öhrling (1780), Halász (1891), Lagercrantz (1926), Collinder (1943), Hasselbrink (1981–1985), Bergsland – Magga (1993), Israelsson – Nejne (2008), Magga (2009); **umei lapp**: Schlachter (1958); **lulei lapp**: Halász (1884), Wiklund (1890), Grundström (1946–1954), Korhonen (2006); **északi lapp**: Stockfleth (1852), Friis (1887), Qvigstad (1893), Nielsen (1932–1938), Svonni (1984, 2013), Sammallahti (1989), Vest (1994), Kåven – Jernsletten – Nordal – Eira – Solbakk (1995), Kåven (2000); **inari lapp**: Itkonen (1986–1991), Morottaja – Sammallahti (1993); **kolta és kildini** egyben (akkalai és teri lapp adatokkal): Genetz (1891), Itkonen (1958); **kolta lapp**: Sverloff (1978, 1989), Mosnikoff – Sammallahti (1988), Sammallahti – Mosni-

A lapp égtájnevek (az irodalmi nyelvváltozatok megnevezései félkövérrel jelölve):

ÉSZAK: *appal* (K), *čuavōk* (K), **davvi** (~ *tavvi* ~ *tauve* ~ *távvi*) (É, I, K), *gaskija* (É), *guolltje* ~ *guovlle* (É), *ijábielle* (L, É), *irkibiele* (D) ~ *irkusj* ~ *iktusa peale* (L), *lossaš* (É), *miehtje* (D), *mierrping* (K), **nuorta** (D, U, L, É), *quoksekaseh* (L, É), *saelka* (L), *sævdnjas* (É), *toddau* (K), *viestar* (K), *vuarjal* (K); *orjâlâš* 'északi lapp'⁷ (I), *pajekielâ* 'ua.' (I).

ÉSZAKKELET: *davvinuorta* (É) ~ *tavenuorttii* (I, K) ~ *nuortadavvi* (É), *lā-nuōreg* (É), *lùllè-nuor'ta* (U) ~ *nuorte-lavledh* (D) ~ *nuortalulle* (L, É), *nuortta* (L) ~ *novrra* (É), *pioližnehke* (K), *tavval* (K), *tavv-appal* (K), *tšatts-aappal* (K), *äappal* (K).

KELET: *beavža* (É), *iđđedes guovllo* (É), **lulle** (D, U, L, É), **nuorta** (É) ~ **nuorttii** (I, K), *nuorhta-lulat* (L), *ovsta* (É), *stok* (K), *tavval* (K).

DÉLKELET: *áarjel-lávledh* (D, U) ~ *oarjelulle* (L, É) ~ *lùllè-árjee* (U) ~ *luksaoarjás* (L), *lodttekerdtem* (K), *lulas* (É) ~ *lukse* (L), *lullinuorta* (É) ~ *nuortalulli* (É), *kuoán* (L), *madás* (É), *maddanuorta* (É, I) ~ *nuortamadda* (É), *njuoddal* (K), *nurt-savje* (K), *oo'bbdneķ* (K) ~ *viobodnehke* (K), *siđ-owst* (K), *tauvepiegga* (I).

DÉL: **áarjel** (D, U) ~ **oarje** (L) ~ *vuarja* (K), *čuovgaš* (É), *gasskabiejvve* ~ *kaska-peiv'ē* (L), *kes-piegga* (I, K), *lietne* (K), **lulli** (É), **máddi** (É) ~ **müddi** (I), *nuorti* (K), *rafte* (É), *peivepele* (É), *pink-alm* (K), **sauji** (K), *uccenag* (É).

DÉLNYUGAT: *árjan* (L) ~ *oarji* (É, I) ~ *vuárjjal* (K), *áarjel-jalledh* (D, U) ~ *jillè-árje* (U) ~ *oarjealle* (L), *lahu-piġga* (L), *lâ'ddķe'rdem* (K), *lietni* (K), *lulli-oarji* (É) ~ *oarjelulli* (É), *luŋša* (É), *maddioarji* (É) ~ *oarjedavvi* (É), *máttavieasttar* (É), *peäiveporus* (É), *sauji* (K), *sidavest* (D), *säyrispiegga* (I).

NYUGAT: *bæive illošæme guovllo* (É), **jillie** ~ *âlles* (D, U, L) ~ *alle* (É), *liiva* (É), *oarje* (É, I) ~ **vuarjal** (K), *pajj-vārr* (K), *peiv-luaštattam-saij^e* (K), *tavve* (L) ~ **davvi** (É), **viestar** (É) ~ **viestâr** (I) ~ *viōstâr* (K), *zāpat* (K).

ÉSZAKNYUGAT: *alás* (L), *davveoarji* (É) ~ *oarjedavvi* (É), *jillè-nuor'ta* (U) ~ *allenuortta* (L) ~ *nuortejalledh* (D) ~ *nuorttalalle* (L), *norr-veäst* (D), *orjal* (K), *oarjilviestar* (I), *pioberežnehke* (K), *reddviástâr* (K), *taveviestâr* (I) ~ *davveviesttar* (É) ~ *tavviviestar* (K), *viestar* (I, K).

koff (1991); **kildini lapp**: Kurucs et al. (1985), Sammallahti – Hovorostuhina (1991). (A vizsgálat során felhasznált szótárakról részletesebben ld. Tóth 2014: 131–159; 2015.)

⁷ Inari lapp *oarji* 'nyugat', de *orjâlâš* 'északi lapp', mivel az inari lapphoz képest az északi lapp terület nyugatra van.

3. Motivációk a lapp tájékozódásban

A lapp égtájnevek többféle motiváció alapján jöhettek létre (a szemantikai csoportosítást részletesebben ld. Tóth 2011: finn és észtl, Tóth 2013: karjalai, Maticsák – Tóth 2015: mordvin). A legfőbb elnevezési módok a lappban a következők:

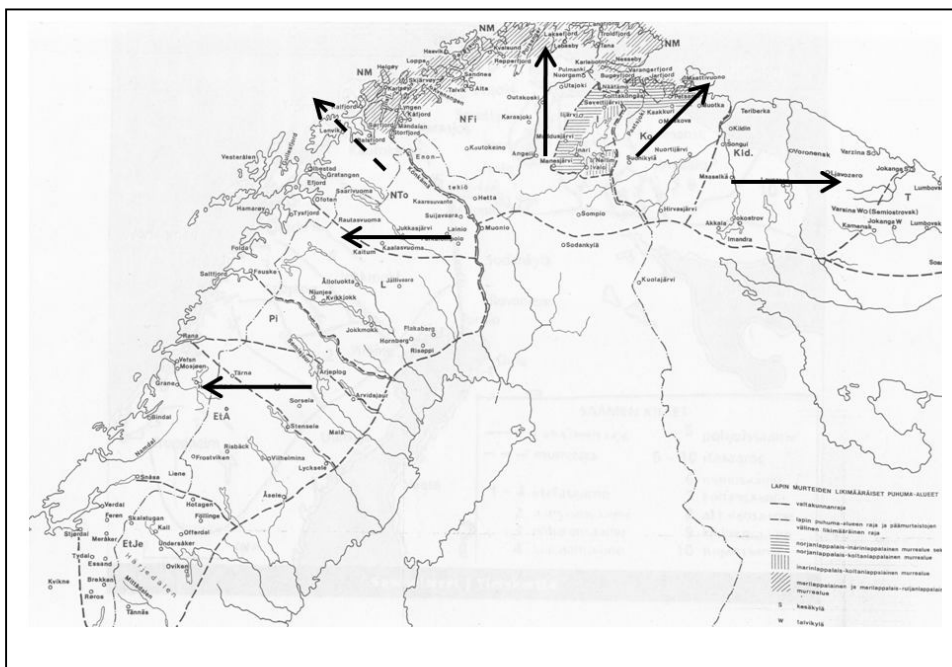
- a) Tenger, víz, folyó: *appal* ~ *äappäl* 'tenger' (no. *hav* 'tenger', fi. *aapa* 'sík mocsár, fátlan lápos vidék, sárrét') > 'észak' (K), 'északkelet' (K); *tšatts-aappal* 'víz' + 'tenger' > 'északkelet' (K); *mierr|piŋg* 'tenger' + 'szél' > 'észak' (K).
- b) A Nap mozgása, a napnyugta iránya és az ehhez kapcsolódó fényviszonyok: *beavža* 'nap' > 'kelet' (É); *peive|pele* 'nap' + 'oldal' > 'dél' (É); *čuovgaš* 'fény' > 'dél' (É); *irkusj* ~ *iktusa (peale)* 'árnyék' (+ 'oldal') > 'észak' (L); *saujj* 'árnyék' > 'dél' (K); 'délnyugat' (K).
- c) Napszakok: *gasska|biejvve* ~ *kaska-peiv'ē* 'közép' + 'nap' > 'dél (napszak)' > 'dél (égtáj)' (L); *ijá|biella* 'éjszaka' + 'oldal' > 'észak' (D, L, É).
- d) Évszak: *lietni* ~ *lietne* 'nyár' > 'dél' (K); 'délnyugat' (K).
- e) Felszíni formák, földrajzi körülmények: *davvi* ~ *tavve* ~ *tauve* ~ *táv* 'mély; távoli' > 'észak' (É, I, K); 'északkelet' (K); 'kelet' (K), *tauve-piegga* 'délkelet (?)' (I), 'nyugat' (L, É); *lā-nuöreg* 'föld' + 'észak' > 'északkelet' (É); *liiva* 'homok' > 'nyugat' (É).
- f) A szél (jellemzője, iránya alapján): *lahu-piegga* 'langyos' + 'szél' > 'délnyugat' (L); *säyris|piegga* 'fagyos' + 'szél' > 'délnyugat' (I); *kes-piegga* 'közép' + 'szél' > 'dél' (I, K).
- g) Madarak repülési iránya: *lodd|kērdem* ~ *lodtte|kerdtem* 'madár' + 'repülés' > 'délkelet' (K); 'délnyugat' (K).
- h) Deiktikus irányok: *alle* ~ *jillie* 'fent' > 'nyugat' (D, U, L, É); 'délnyugat' (L); *lulle* ~ *lukse* 'lent' > 'kelet' (D, U, L, É); 'délkelet' (L, É); 'dél' (É); *miehtje* 'át, keresztül' > 'észak' (D), 'Ny-K-i [irány]' (U).

4. A lapp tájékozódás és az égtájnevek jelentésváltozásai

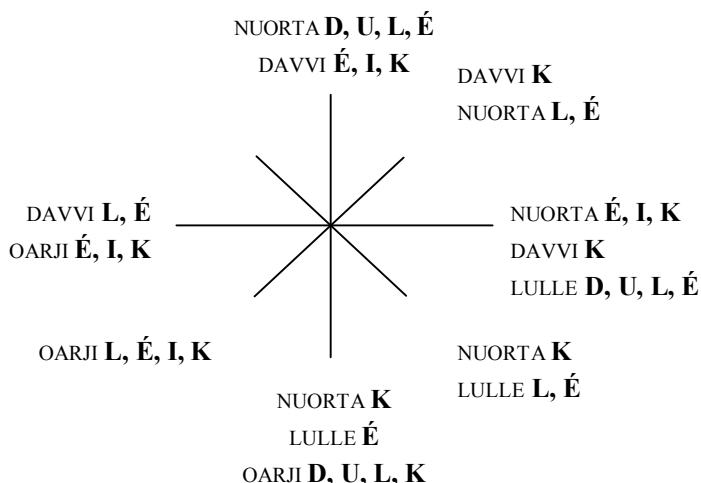
A lapp égtájmegnevezésekben egy különös sajátosságot figyelhetünk meg (Tóth 2009, 2010): egy szóalak több irányt is jelölhet. Ennek okát a földrajzi tájékozódás különlegességében kell keresnünk, amely a teljes rendszer 90 fokos elforgását eredményezi, követve a Skandináv-félsziget partvonalát, azaz tulajdonképpen a fő tengelyek változnak. Megvizsgálva a lapp égtájneveket és irányokat, a kutatás eredményeképpen a következőket állapítottam meg:

a) Az egyes lapp nyelvváltozatok égtájnévrendszere követi a félsziget földrajzi jellegzetességeit. A fő motiváció a folyók folyási iránya, valamint ezekkel párhuzamosan a völgyek, fjordok szabdalta vidék. Ez alapján a déli és umei esetében egy K–Ny-i fő tengely a tájékozódásuk alapja. A lulei lap-poknál – ahol az első jelentésváltozásokat tapasztaljuk – DK–ÉNy a fő irány. Továbbhaladva észak, majd kelet felé a Skandináv-félsziget partvonala, illetve a déli területekről ideérő folyók folyási iránya alapján a fő tengelyirány előbb DK–ÉNY felé, majd a legészakibb területeken D–É felé változik. Kele-
tebbre, a Kola-félszigeten pedig a kolta, de még inkább az akkalai és teri lappok esetén a fő tengely ÉK–DNy, ill. NY–K-i irányú.

b) Így a főbb irányok nyelvváltozatonként 45 fokos eltérést mutatnak, ugyanakkor a két végső pont között ez elérheti a 180 fokos eltérést. Ez alap-ján is láthatjuk, milyen szoros a kapcsolat a nyelv és a valóság között, az irá-nyok meghatározói nemcsak a tájékozódásban, hanem a jelentésváltozás so-rán is fontos szerepet játszanak.

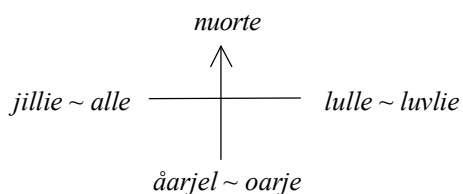

Az „egy lexéma = több irány” jelenséget a következő ábrán szemléltetem:

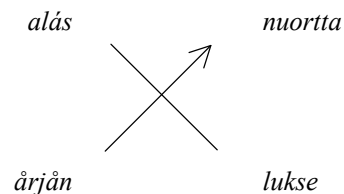

Az irányok elforgása a következőképpen vázolható fel (délről észak, északkelet és kelet felé haladva):

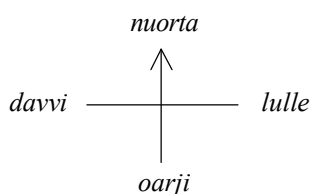
a) A déli, umei és lulei égtájnevek

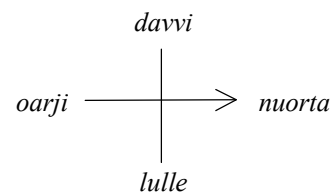
b) lulei északi nyelvjárás

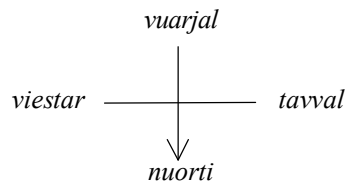

c) A svéd területen használt, luleihez közeli északi lapp égtájnevek

d) A (norvégiai, finn) északi lapp égtájnevek

e) Keleti lapp⁸ égtájnevek

5. Összességében elmondhatjuk, hogy a lapp égtájnevek változatossága a következő okokra vezethető vissza.

5.1. Az egyik a nyelv(járás)i variabilitás, melynek következtében a különböző nyelvek/nyelvjárások más lexémák alapján nevezik meg az égtájakat. Noha ez alapján vannak eltérések az egyes rendszerek között, ez nem vezet jelentésváltozáshoz. A déli, umei (és pitei) ugyanazokból a lexémákból építkezik (*alle, lulle, oarji, nuorta*), és a jelentések is megegyeznek. A lulei lappnak sokkal gazdagabb kifejezőkészlete van az égtájak megnevezésére. Az északi lapp rendelkezik a legnagyobb anyanyelvi beszélőközösséggel és egyben legkutatottabb, azaz a legtöbb szótár és forrás áll rendelkezésünkre, ennek következtében a legtöbb kifejezést, összetételt itt tudtam gyűjteni. Az északi lapp területi kiterjedtsége és változatos földrajzi jellemzői miatt itt fordul elő leginkább az „egy lexéma = több irány” jelenség is, ezért különösen fontos a szókincsvizsgálat szempontjából.

A lulei és az északi lapp határán figyelhető meg először az égtájnévrendszerben bekövetkező elforgás, a 45 fokos eltérés (É > ÉK). Az északi lappban – a délebbi svéd területeken (c ábra) és északkeletre eső norvég és finn oldalon (d ábra) – egyszerre él a két (jelentés)rendszer, azaz az É > K irányváltozás. Az inari égtájnévrendszere a legegyszerűbb, érdekessége, hogy részben az északi, részben a kolta lexémákból épül fel, jelentésváltozás nélkül.

A kolta és kildini lappban ismét változatos és gazdag szókincset találunk. Az északi lappban kiteljesedő 90 fokos elforgás után itt újabb 45 fokot, majd a Kola-félsziget keleti végében az akkalai és teri lappban ismét 45 fokot fordul a rendszer. Mindezt példaként a *nuorta* szóalakon bemutatva a következő jelentésváltozás megy végig Lappföld déli csücskétől a legkeletibb pontjáig: *nuorta* 'észak (D, U, L)' > 'északkelet (L)' > 'észak (É sv.)' > 'kelet (É no.)' > ' délkelet' (K) > 'dél' (K).

⁸ A kolta, kildini, teri és akkalai égtájmegnevezések vizsgálata és nyelvváltozatonként, területenként való elkülönítése, összegzése további kutatásokat igényel.

5.2. A nyelv(járás)i variabilitás mellett az eltérő motivációk játszanak jelentős szerepet. A legfőbb elnevezési módok bemutatása alapján láthattuk, hogy a lappban a természeti viszonyok, ill. az ezekkel kapcsolatos megfigyelések jelentik a névadás alapját, ugyanakkor ezek az esetek többségében (az általam vizsgált 47 lexéma közül 37) mindig ugyanazt az irány jelölik, tehát egy égtájnévjelentéssel rendelkeznek. Ennek magyarázata, hogy ezek a kifejezések nem elterjedtek, égtájnévként nem a teljes lapp nyelvi területen használatosak, hanem csak annak egyes nyelveiben/nyelvjárásaiban. Ráadásul ezek a kifejezések nem az irodalmi nyelvváltozatok „hivatalos” égtájnevei, hanem nyelvjárási, subdialektusi szinonimák.

Adattáramban hat lexémának két-két égtájnévjelentése van (pl. *appal* 'É, ÉK', *maddi* ~ *mäddi* 'D, DK', *saujj* és *lietni* 'D, DNY'). Jelentésük a főégtáj és a hozzá legközelebbi mellékégtáj között ingadozik. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy az égtájak nem egy bizonyos pontot jelölnek, vagyis az É tulajdonképpen nem egy pont, hanem az ÉK és DK közötti terület.

Szinte minden lapp nyelvben/nyelvjárásban megtalálhatók a deiktikus *lulle* 'lent' és *alle* 'fent', a tenger irányát jelző *davvi* 'mély' > 'messze kint a tengeren; távol', az *oarji* 'messziről érkezett' és a skandináv eredetű *nuorta* 'észak' alapjelentésű szavakból keletkezett égtájnevek, amelyek több irányt is jelölhetnek. A jelentésváltozás fő motivációja a természeti viszonyok (a folyók folyási iránya, a fjordok és völgyek iránya, a Skandináv-félsziget partvonala) nyelvi leképezésében rejlik.

Források

- Bergsland, Knut – Magga Mattsson, Lajla 1993: Åarjelsaemien–daaroen baa-koegærja. Sydsamisk–norsk ordbok. Idut, Oslo.
- Collinder, Björn 1943: Lappisches Wörterverzeichnis aus Härjedalen. Uppsala Universitets Årsskrift 1943/1. Almquist & Wiksells – Otto Harrassowitz, Uppsala – Leipzig.
- Fjellström, Per 1738: Dictionarium sueco–lapponicum. J. L. Horn, Holmiae.
- Friis, Jens Andreas 1887: Lexicon lapponicum cum interpretatione latina et norvegica adiuncta brevi grammaticae lapponicae adumbratione. Ordbok over det lappiske sprog med latinsk of norsk forklaring samt en oversigt over sprogete grammatik. Jacob-Dybwad, Christianiae.
- Genetz, Arvid 1891: Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben. Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäytteitä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Grundström, Harald 1946–1954: Lulelappisches Wörterbuch I–IV. Auf Grund von K. B. Wiklunds, Björn Collinders und eigenen Aufzeichnungen ausgearbeitet von Harald Grundström. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Series C/1. A–B. Lundequistska bokhandeln – Einar Munksgaard, Uppsala – København.
- Halász Ignác 1884: Svéd-lapp szótár a Lule- és Pite-lappmarki szövegekhez. Nyelvtudományi Közlemények 19: 329–464.
- Halász Ignác 1891: Svéd-lapp nyelv IV. Déli-lapp szótár. Ugor Füzetek 10. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Hasselbrink, Gustav 1981–1985: Südlappisches Wörterbuch I–III. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Series C/4. A–B. Lundequistska bokhandeln, Uppsala.
- Israelsson, Per-Martin – Nejne, Sakka 2008: Svensk–sydsamisk, Sydsamisk–svensk ordbok och ortnamn. Daaroen–åarjelsaemien, Åarjelsaemien–daaroen, baakoegärja jih sijjienommmh. Sametinget, Kiruna.
- Itkonen, Erkki 1986–1991: Inarilappisches Wörterbuch I–IV. Herausgegeben von Erkki Itkonen, unter Mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XX/1–4.
- Itkonen, T. I. 1958: Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. Wörterbuch des Koltan- und Kolalappischen I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV.
- Kåven, Brita 2000: Stor norsk–samisk ordbok. Dáru–sámi sátnegirji. Davve Girji, Karasjok.
- Kåven, Brita – Jernsletten, Johan – Nordal, Ingrid – Eira, John Henrik – Solbakk, Aage 1995: Sámi–dáru sátnegirji. Samisk–norsk ordbok. Davvi Girji, Karasjok.
- Korhonen, Olavi 2006: Báhkogirjje, julevsámes–dárurj, dáros–julevsábmáj. Ordbok, lulesamisk–svensk, svensk–lulesamisk. Samernas utbildningscentrum, Jokkmokk.
- Kurucs et al. 1985: P. Д. Куруч – Н. Е. Афанасьева – Е. М. Мечкина – А. А. Антонова – Л. Д. Яковлев – Б. А. Глухов, Саамско–русский словарь. Сăмъ–рүшш соагкнэһкь. Русский язык, Москва.
- Lagercrantz, Eliel 1926: Wörterbuch des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen. Instituttet for Sammenlignende kulturforskning, Series B 4. H. Aschehoug, Oslo.
- Lindahl, Erik – Öhrling, Johan 1780: Lexicon lapponicum, cum interpretatione vocabulorum sveco–latina et indice svecano–lapponico, auctum grammatica lapponica. Typis Joh. Georg. Lane, Holmiae.
- Magga Mattsson, Lajla 2009: Norsk–sydsamisk ordbok. Daaroen–åarjelsaemien baakoegærja. Idut, Kautokeino.

- Morottaja, Matti – Sammallahti, Pekka 1993: Säämi–suomâ sänikirje. Inarin-saamelais–suomalainen sanakirja. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Mosnikoff, Jouni – Sammallahti, Pekka 1988: U'cc sääm–lää'd sää'nnke'rjaž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Vantaa.
- Nielsen, Konrad 1932–1938: Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Lapp dictionary based on the dialects of Polmak, Karasjok and Kautokeino. I. A–F (1934), II. G–M (1934), III. N–Æ (1938). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B 17, 1–3., H. Aschehoug, Oslo.
- Nielsen, Konrad – Nesheim, Asbjørn 1956–1962: Lappisk ordbok grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Lapp dictionary based on the dialects of Polmak, Karasjok and Kautokeino. IV. Systematisk del. Systematic part (1956), V. Supplement (1962). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B 17, 4–5., H. Aschehoug, Oslo.
- Qvigstad, Just Knud 1893: Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling 1., Christiania.
- Sammallahti, Pekka 1989: Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais–suomalainen sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka – Hvorostuhina, Anastasija 1991: Unna sámi–sám' sátnegirjjásj. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka – Mosnikoff, Jouni 1991: Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nnke'rjj. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Schlachter, Wolfgang 1958: Wörterbuch des Waldlappendialektes von Malå und Texte zur Ethnographie. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIV.
- Stockfleeth, Nils Vibe 1852: Norsk–lappisk ordbog. J. W. Cappelen, Christiania.
- Sverloff, Matti 1978: Suomi–saamski keskeissanasto, Suâma–sââma kôs-kaldsännôs. Ivalo.
- Sverloff, Matti 1989: Suomi–Koltansaame piensanasto. Suâma–Sääém sieöm-säennôs. Sevettijärvi.
- Svonni, Mikael 1984: Sámegiel–ruotagiel skuvlasátnelistu. Samisk–svensk skolordlista. Sámskuvlastivra, Luleå.
- Svonni, Mikael 2013: Davvisámegiela–ruotagiela, ruotagiela–davvisámegiela sátnegirji. Nordsamisk–svensk, svensk–nordsamisk ordbok. Čálliid Lágádus, Karasjok.
- Vest, Jovvna Ánde 1994: Synonymasátnegirji. Sámeoahpahusa juogus, Sámi lienaráðdehus, Inari.
- Wiklund, Karl Bernhard 1890: Lule-lappisches Wörterbuch. Mémoires de la Société Finno-ougrienne I.

Irodalom

- Beckman, Natanael 1938: Nordbornas väderstreck. *Fornvännen* 33: 252–255.
- Brown, Cecil 1983: Where do Cardinal Direction Terms Come From? *Antropological Linguistics* 25/2: 121–161.
- Beőthy Erzsébet 1967: Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. Bloomington, The Hague, Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 84.
- Einarsson, Stefán 1942: Terms of Direction in Modern Icelandic. *Scandinavian Studies, Illinois Studies in Language and Literature, Presented to George F. Flom by Colleagues and Friends*. Urbana, Illinois. 29: 37–48.
- Einarsson, Stefán 1944: Terms of Direction in Old Icelandic. *The Journal of English and Germanic Philology*, Urbana, Illinois. 43: 265–283.
- Ellegård, Alvar 1960: The Old Scandinavian System of Orientation. *Studia Neophilologica*, Uppsala. 32: 241–248.
- Gercsák Gábor 2010: A budapesti Belvárosi Plébániatemplom muszlim imafülkéje és arab felirata. *Magyar Tudomány* 2010/9: 1068–1077.
- Horváth Gábor 2005: A Mekka-iránytűtől a Kibla-telefonig. Honnan tudhatják Mohamed próféta követői Mekka irányát utazás közben? *Természet Világa* 2005/2: 84–85.
- Jackendoff, Ray – Landau, Barbara 1993: „What” and „where” in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16: 217–265.
- Sz. Kispál Magdolna 1944–1948: Világtájak nevei az ugor nyelvekben I. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 50–56.
- Sz. Kispál Magdolna 1949: Világtájak nevei az ugor nyelvekben II. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 130–136.
- Sz. Kispál Magdolna 1950: Világtájak nevei az ugor nyelvekben III. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 185–207.
- Kluge, Friedrich 1967: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage. Bearbeitet von Walther Mitzka. Walter der Gruyter, Berlin.
- Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett 2015: A mordvin égtájnevekről. *Argumentum* 11: 195–210.
- Sköld, Tryggve 1964: The Scandinavian *norðr* and the Lappish System of Orientation. *Studia Ethnographica Upsaliensia* 21: 268–283.
- Slimbarszki Réka 2011: A magyarországi muszlim vallási épületek tájolásának kartográfiai értékelése. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. Szakdolgozat.
- Tallqvist, Kunt 1928: Himmelgegend und Winde. *Studia Orientalia* 2. Helsinki. 105–185.

- Tóth Anikó Nikolett 2009: A lapp égtájnevek kialakulásának kérdéséhez. *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 121–132.
- Tóth Anikó Nikolett 2010: Földrajzi viszonyok és égtájmegnevezések a lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 167–180.
- Tóth Anikó Nikolett 2011: Az égtájmegnevezések szemantikai vizsgálata a finnben és az észttben. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 155–164.
- Tóth Anikó Nikolett 2013: A karjalai égtájnevek. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 285–295.
- Tóth Anikó Nikolett 2014: A lapp szótárak. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, *Rokon nyelveink szótárai*. Budapest, Tinta Kiadó. 131–159.
- Tóth Anikó Nikolett 2015: A számi (lapp) lexikográfia története. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 153–186.

*

Triggering forces and semantic change in the Saami system of cardinal directions

The present paper aims to find what kind of external forces (motives) have been present as influencing factors in the development of the directional system in Saami, and how exactly they effected the language. The system in question is very intricate, where certain words can designate more than one point of the compass: *nuorta* 'north; north-east; east; south-east; south'; *lulle* 'east; south-east; south; *oarji* ~ *vuarje* 'south; south-west; west; north-west; north'; *davvi* ~ *tauve* 'west; north; north-east; east'. Thus, lexical variability or linguistic/dialectal divide has a crucial role in the explanation of how this diversity in the names of cardinal and intercardinal points came about.

47 different lexemes have been coined in Saami for the designation of the eight (inter)cardinal points. In addition, if various collocations and the above mentioned polysemy of Saami directional expressions is also taken into consideration, the number one gets is above one hundred.

The directional systems of the individual Saami dialects rotate in comparison to one another. Northern Saami is rotated 45 degrees compared to Lule Saami and the same tendency continues along the coastline as far as the Eastern Saami dialect. Thus, the sum total is a 180 degree turn starting from the southernmost corner of Lapland ending in the easternmost point of the area. As a demonstration, let us consider the word *nuorta*: 'north (S, U, L)' > 'north-east (L)' > 'north (N [in Sweden])' > 'east (N [in Norway])' > 'south-east' (Sk) > 'south' (Sk).

ANIKÓ NIKOLETT TÓTH